

Anssi Männistö • Ville Kivimäki

SODAN SÄRKEMÄ ARKI

SODAN SÄRKEMÄ ARKI

Ville Kivimäki Anssi Männistö

WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ • HELSINKI

1. Rajajoki, 18.4.1943. Kuva: Tuovi Nousiainen.

Painettu etulehti: (SA-kuva 153433) Uusikirkko, Kaukjärvi, 16.6.1944.

Kuva: Pauli Myllymäki. Vammeljärven motista vetäytyneitä poikia janoa sammuttamassa.

© Ville Kivimäki, Anssi Männistö ja WSOY 2016

Kuvat: SA-kuva

Graafinen suunnittelu: Martti Ruokonen

ISBN 978-951-0-41290-9

Painettu EU:ssa

Sisällys

Prologi. Etäisyys, läheisyys ja
sota-ajan mielenmaisema 7

I Rintama 19

II Koti 69

III Väkivalta 107

IV Muisti 147

V Sodan arjen tallentajat 189

Lähdeviitteet 231

Alkuperäiset kuvatekstit 233

Kiitokset 237

VILLE KIVIMÄKI on kirjoittanut teoksen luvut I–4 ja
ANSSI MÄNNISTÖ luvun 5. Männistö on tehnyt tietokanta-
analyysin SA-kuva-arkiston kuvista ja kuvaajista sekä
alustavan karsinnan teokseen otettavista kuvista. Lopulliset
kuvavalinnat ovat tekijöiden yhteiset.

Prologi

Etäisyys, läheisyys ja sota-ajan mielenmaisema

KUN LAPIN SODANKIN päättymisestä on kulunut jo yli 70 vuotta, on suomalaisten suhde vuosien 1939–1945 kolmeen sotaan yhä erittäin tiivis. Suurelle osalle nykypäivän nuorista sellaiset asiat kuin Kekkonen, Neuvostoliitto tai mustavalkotelevisio ovat eksoottisia käsitteitä kaukaa menneisyydestä, mutta talvi- ja jatkosota tulevat lähemmäs. Ne ovat olleet ”meidän sotamme”; ne määrittävät edelleen paljon siitä, minkä ajattelemme kuuluvan suomalaisuuteen ja suomalaisten yhteiseksi koettuun kertomukseen.

Läheisyyden tunteeseen voi liittyä harhakäsitys, että tuntisimme hyvinkin nuo 1940-luvun ihmiset. Sodan kokeneita suomalaisia elää vielä joukossamme, he ovat vanhempiamme ja isovanhempiamme. Mutta tunnemmeko enää todella sitä maailmaa, josta he aikanaan sotaan lähtivät ja jonne he palasivat? Sotasukupolven elämänpiiri 1900-luvun alkupuolen maaseudulla oli monessa suhteessa lähempänä 1800-luvun puoliväliä kuin 2010-luvun Suomi. Tämä ilmenee muun muassa siinä, että sota-ajan valokuvissa hevosten näkyvyys on yhtä tärkeä kuin nykyään olisi älypuhelin. Monet sellaiset tavat, taidot, puheenparret, tottumukset ja uskomukset, jotka kuuluivat tuohon piiriin, olisivat meille yhtä vieraita kuin jonkin kaukaisen maailman kolkkan kulttuuri tänä päivänä. Sotasukupolven mentaalinen kotimaisema, vanha agraari-Suomi, kuoli pois 1960-luvulta alkaen – tässäkin mielessä sodan kokeneet miehet ja naiset olivat suuren murroksen sukupolvea. Nyt alkaa olla kuihtunut jo se suurten yksittäisten tehtaiden ympärille rakentunut teollisuus-Suomikin, joka vielä sotasukupolven enemmistölle edusti modernia tulevaisuutta.

3. Kirjavalahi, helmi-maaliskuu 1940. Kuva: tuntematon.

Kirjassa *Sodan särkemä arki* olemme halunneet katsoa sotavuosien vieraseen maailmaan. Sattumanvarainen joukko ihmisiä tallentui vuosina 1939–1945 Suomen armeijan valokuvaajien filmirullille. Tiedämme varsin vähän siitä, millaisista oloista ja taustoista heistä kukin oli kameran linssin eteen saapunut ja mihin heidän tiensä sitten vei noina ankarina vuosina. Kuvis- sa näkyvistä ihmisistä osa elää yhä keskuudessamme, mutta tuolloin he olivat nuoria, vasta lapsiakin. Kuten valokuvissa usein, läheisyys ja etäisyys sekoittuvat: tunnistammeko me nuo mustavalkokuvaan jäähmettyneet ihmiset – voimmeko kuvitella heidät liikkumaan, puhumaan, nauramaan ja haukottelemaan, kun kuva on otettu?

Ajallisesta kaukaisuudesta huolimatta ihmiset vaikuttavat valokuvissa myös ajattomilta. Kuvien kautta sota-ajan kokemukset ja tunteet tulevat lähelle. Me sotaa kokemattomat emme voi koskaan tietää, miltä todella tuntuu maata tunteja tykistökeskityksessä tai menettää jo kolmas poikansa, mutta voimme yrittää eläytyä menneisyyden ihmisten pelon ja surun tunteisiin epäinhimillisissä oloissa. Samalla on muistettava, että kokemuksilla ja tunteillakin

4. Rukajärven suunta,
elo-syyskuu 1944.
Kuva: Ilmari Laukkonen.

on historiansa. Tuon ajan ihmiset eivät esimerkiksi olleet kasvaneet kulttuurissa, jossa tunteita olisi kuulunut ”käsitellä” puhumalla tai jossa suruun ja ahdistukseen olisi haettu apua psykologilta. Monelle uskonto oli luontevin tapa antaa riipaiseville menetyksille kestävä merkitys. Myös kuolema oli lähempi ja arkisempi tuttava kuin nykyisin, jolloin siihen tuntuu usein liittyvän jotain luonnotonta ja piilotettavaa. Sota-ajan ihmiset rakastivat ja kaipaivat toisiaan kuten mekin, mutta aikana ennen kännyköitä ja sähköpostia erot ja etäisyydet olivat suurempia. Monet sota-ajan raskaimmista hetkistä koettiin ratapihoilla, portinpielissä ja linja-autoasemilla, kun jälleennäkeminen verhoutui hämärään. Kirjeet olivat tärkein yhteydenpidon väline.

Nykyisin voimme tarkistaa toistemme mielentilat ja kuulumiset reaaliajassa lähes missä vain. Sota-ajan ihminen oli enemmän hiljaisen luottamuksen varassa. Kun kirjeet alkoivat viipyä ja seuraavaan kotilomaan oli kuukausia, niin rintamalla kuin kotonakin oli opittava elämään suuren epävarmuuden kanssa. Mitä vaikeammat olosuhteet sodan väkivallan keskellä vallitsivat, sen tärkeämpää oli tuntea, että elämässä oli pysyviä, turvallisia merkityksiä,

5. Viipuri, 1.5.1944. Kuva: Tuovi Nousiainen.

6. Suurmäki, 25.8.1941. Kuva: Kim Borg.

7. (viereinen sivu) Kuvaspaikka tuntematon, kesä 1941. Kuva: Viljo Pietinen.

kantavia ihmissuhteita, tulevaisuudenuskoa – kuoleman tai vaikean haavoittumisen kohdatessa toivoa siitä, ettei menetys ollut turha ja ettei viimeisinä hetkinään olisi yksin. Sodassa korostui niin ihmisten hämmästyttävä kyky ylläpitää toivoa kuin kaiken toivon romahtaminenkin.

Sodan tapahtumahistoriaa ei ole tässä kirjassa enää syytä kerrata, sillä siitä on olemassa määrättömästi yleisesityksiä. Tavoitteena on sen sijaan päästä lähemmäs sota-ajan ihmisiä ja samalla niitä yleisiä tekijöitä, jotka rakensivat ja rikkoivat heidän kokemuksiaan. *Sodan särkemä arki* kulkee läpi sota-ajan mielenmaiseman neljän huoneenkaltaisen tilan kautta: rintaman, kodin, väkivallan ja muistin. Ne ovat alalukuina toisistaan erillään, mutta kiinnostavia ovat ne siirtymät, ovet, jotka yhdistävät neljä tilaa toisiinsa. Kirja pyrkii kertomaan myös siitä tilasta, joka jää kuvien ja rivien väliin: kaipauksesta, rakkaudesta, ilosta ja elämänhalusta – toisaalta surusta, pelosta, huolesta ja menetyksistä.

*"Sodassa korostui niin ihmisten
hämmästyttävä kyky ylläpitää toivoa kuin
kaiken toivon romahtaminenkin."*

*

Sodan särkemä arki -teoksen kuvitus on peräisin Puolustusvoimien kuvakeskuksen ylläpitämästä SA-kuva-arkistosta. Arkisto sisältää lähes 160 000 Suomen talvi-, jatko- ja Lapin sodan ajan valokuvaa vuosilta 1939–1945. Pääosan kuvista ovat ottaneet Päämajan alaisten tiedotuskomppanioiden kuvaajat eli TK-kuvaajat. Kuvakokoelma digitoitiin 2010-luvun alussa ja avattiin internetiin (sa-kuva.fi) vapaasti saataville huhtikuussa 2013. Asian historiallista merkittävyyttä korostaa se, että sotien aikana sensuuri oli ankaraa, eivätkä aikalaiset nähneet suurtakaan osaa TK-kuvaajien ottamista kuvista.

SA-kuva-arkisto on kansainvälisesti merkittävä ja ainutlaatuinen sodan ajan kuvien kokoelma. Se vertautuu laajuudessaan yhdysvaltalaiseen Farm Security Administration (FSA) -hankkeeseen, joka on tunnetuimpia historiallisia, julkisia valokuvakokoelmia. Liittovaltion rahoittama hanke dokumentoi Yhdysvaltain maaseudun kokemaa rajua murrosta laman ja kuivuuskausien keskellä 1930-luvulla. Toisen maailmansodan aikana FSA muuntui yhdeksi armeijan propagandaosastoista (Office of War Information, OWI).

Tätä teosta varten olemme saaneet kuva-arkistolta tutkittavaksi jatko- ja Lapin sotaa koskevan TK-kuvaineiston tietokannan. Se sisältää jokaisesta kuvasta ne tiedot, jotka sodan aikana tallennettiin paperilomakkeille kuvaselosteisiin. Tietokannan avulla oli mahdollista tehdä ensimmäistä kertaa esimerkiksi kuvaaja- ja teemakohtaisia hakuja ja tutkia lähemmin sodan eri vaiheissa kuvaselosteissa käytettyjä käsitteitä ja termejä sekä niiden painotusten muuttumista. Tietokantaa ”puhdistamalla” pystyttiin myös selvittämään jatkosodassa kuvanneiden yksittäisten kuvaajien määrä: heitä oli noin 650. Heistä vain pieni osa oli varsinaisia TK-kuvaajia, ja valtaosalta on arkistoon tallennettu ainoastaan muutamia tai vain yksi kuva. Sitä vastoin 30 eniten kuvannutta TK-kuvaajaa otti lähes puolet jatkosodan kuvista.

8. (viereinen sivu) Rukajärvi-vihollisen Etp., 16.12.1942. Kuva: Väinö Hollming.

9. Liikola, 15.6.1944. Kuva: Tuovi Nousiainen.

10. Rukajärvi, 30.6.1943. Kuva: Pauli Jänis. Ennen kuolemaa: Väinö Aarne Lindholm kaatui kuvan ottamisen jälkeisenä päivänä (viereinen sivu). Maantiellä kulkenut väsynyt sotilas, joka oli jäänyt neuvostojoukkojen vangiksi mutta onnistunut pakenemaan (ylh.). Sotavangiksi jäänyt venäläispoikanen (alh.).

11. Helsinki, 9.2.1944. Kuva: Niilo Verronen.

SA-kuva-arkiston aineistoa katsoessa on syytä pitää mielessä, että nämä kuvat eivät olleet riippumattomien lehtikuvaajien tai kuvajournalistien otettamia. TK-kuvaajat eivät voineet esittää omia tulkintojaan tapahtumista ja sotatoimien luonteesta. Heillä oli sodan aikana keskeinen tehtävä oman maan kansalaisten mielialojen kohottajana. Kuvia myös käytettiin aivan suoraan propagandistisissa tarkoituksissa.

Yksi SA-kuva-arkiston kiinnostavista piirteistä on, että se valottaa hyvin laajasti sota-ajan arkielämää. Vähemmän tunnettua nimittäin on, että TK-kuvaajien toimenkuvaan kuului kansatieteellinen tallentaminen. Sen ansiosta erityisesti Suomen miehittämiltä Itä-Karjalan alueilta on jälkipolville jäänyt vaikuttava kuvallinen poikkileikkaus sodan ajan väestön elämänpöörästä. Arkistosta nousee myös esiin monia historiaan unohtuneita taitavia suomalaiskuvaajia. SA-kuva-arkisto avaa ainutlaatuisen näkymän heidän kuvallisen polkunsä seuraamiseen ja kehittymiseen sodan karujen olosuhteiden keskellä.

Olemme halunneet lukijoiden katsovan kirjan kuvia avoimin silmin, pysähtyen, miettien, ihmetellenkin. Olemme myös halunneet antaa kirjan tekstin ja kuvien puhua rauhassa keskenään. Tämän takia olemme pitäneet kuvatekstit hyvin suppeina ja kirjanneet useimmiten vain aika- ja paikkatiedot. Kuvien alkuperäiset, sodanaikaiset kuvaselosteet löytyvät kirjan lopusta kuvanumeron perusteella. Niistä saa halutessaan enemmän tietoa kuvista ja pääsee sisään kuvaushetken tunnelmiin sekä kuville annettuihin usein propagandistisiin merkityksiin.

*

SUOMALAISTEN KIINNOSTUS sotavuosien historiaan ei osoita laantumisen merkkejä. Mistä tämä johtuu? Keitä lopulta sotakuvista etsimme ja katsomme? Mitä kuvat ja kertomukset sodasta tuovat tähän päivään vai olisiko niitä jo parempi lähestyä etäisinä välähdyksinä menneestä maailmasta? Valmiita vastauksia ei ole käsillä, mutta näitä kysymyksiä *Sodan särkemä arki* kehottaa kysymään.

Tampereella juhannuksena 2016,
Ville Kivimäki & Anssi Männistö

12. Syväri, 11.9.1941. Kuva: Telaranta.

Linnunlaulu ja toppahousun ilomaja.

*Muun muassa näillä sanoilla sodan ajan rintamaslangissa
puhuttiin etulinjasta. Sanoissa on niin pelkoa ja
kunnioitusta kuin mustaa huumoriakin.¹ Kun joukko sotilaita
lähetettiin selustasta linjaan, oli todennäköistä,
etteivät kaikki palaisi hengissä takaisin. Rintama oli kuoleman
hallitsema kaistale maata pitkin itärajaa; välillä se
liikkui nopeasti, suurimman osan sodasta se pysyi tiukasti
paikoillaan. Varsinainen etulinja oli lopulta vain
muutaman kilometrin syvyinen vyöhyke, jolle oli
sulloutunut molemmiin puolin ei-kenenkään-maata
satojatuhansia nuoria miehiä. Se muutti noita miehiä,
usein peruuttamattomasti.*

Rintama

JOS RINTAMAA LÄHESTYI kotiseudulta päin, oli ensin kuljettava laajan se-
lusta-alueen läpi, joka ulottui useita kymmeniä kilometrejä varsinaisen etu-
linjan taakse. Ensin vastaan tulivat ylemmät johtoesikunnat toimistoineen,
kenttäsairaala, liikennekeskukset, korjausvarikot ja monenlaiset varasto-
alueet. Hiljaisessa asemasotavaiheessa kaikki nämä pyrittiin pystyttämään
kiinteiksi laitoksiksi vihollistykistön kantaman ulkopuolelle – ja tällöin lä-
histöllä saattoi olla pysyvää siviiliasutusta. Työ- ja linnoitusjoukot kunnosti-
vat teitä ja rakensivat uusia puolustusasemia, suurissa pesuloissa huolehdi-
ttiin tuhansien miesten pyykistä. Sotavankimuodostelmat olivat metsätöissä
tai raivasivat vanhoja, rintamalinjojen taakse jääneitä miinakenttiä ja piik-
kilankaesteitä. Huoltojoukkojen lisäksi reservissä olevia sotilasosastoja oli
majoitettu niin tilapäisiin telttakyliin kuin parakeiksi muutettuihin siviil-
lirakennuksiinkin. Täältä sotatoimialueen takareunalta oli jatkuva yhteys
kotiseudulle. Junat saapuivat mukanaan tarvikkeita, sotilaita ja komennuk-
selle saapuvia naisia; junien paluukyytiin nousi lomalaisia sekä kotiseudun
sotasairaaloihin matkaavia sairaita ja haavoittuneita. Ruumisarkut lastattiin
omiin vaunuihinsa.

Taemmalta huoltoalueelta kulki liikenne kohti rintamaa. Kuorma-au-
tot ja hevoset kuljettivat tavaraa ja ihmisiä, marssiosastot siirtyivät eteen
ja taakse, lähetit, yksittäiset sotilaat ja komennusryhmät liikkuiivat asioil-
laan. Joskus tiellä kulki komeampi musta auto, joka kuljetti kenraalia tar-
kastusmatkalle. Armeijakuntatasolta tultiin divisioonatasolle ja edelleen
rykmenttitasolle: kullakin näistä oli omat huolto- ja esikuntayksikkönsä.

14. Helsinki, 20.6.1941. Kuva: Eino Partanen.

Matkan varrelle osui lukematon joukko sodankäynnin kannalta enemmän tai vähemmän tähdellisiä laitoksia: asepajat, autokorjaamot, hevostallit, keittiöt, puhelinkeskukset, viesti- ja ilmatorjunta-asemat, kenttäpostikonttorit, ammus-, muona-, rehu-, vaate-, polttoaine- ja muut tarvikevarastot, ambulanssiasemat sekä kaatuneiden ja sotasaaliin kokoamispaikat. Kaikesta tästä materiaalista ja trafiikista pidettiin kirjaa. Kirjurit ja toimistoupseerit kävivät paperisotaa aseinaan lomakkeet, kirjoituskoneet ja leimasimet.

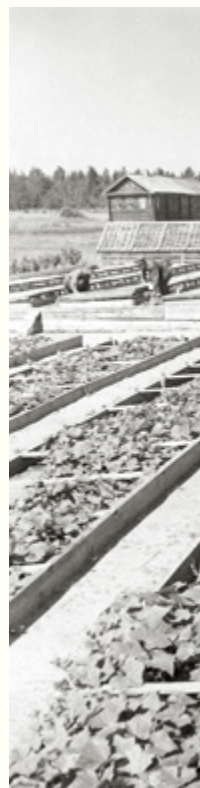
Rintamaa on pidetty yksinomaan miehisenä taistelutantereena, ja aivan etulinjassa elettiinkin kokonaan miesten kesken. Huoltoalueella naisia oli silti varsin runsaasti eri tehtävissä. Tarkat lukumäärät ovat vaikeita selvittää. Järjestöistä Lotta Svärd, Suomen Punainen Risti, Sotilaskotiliitto ja Suomen Naisten Työvalmiusliitto toimittivat kukin työvoimaa ja vapaaehtoisia sotatoimialueelle, minkä lisäksi naisia oli palkkatöissä muun muassa armeijan pesuloissa. Vuosina 1941–1944 työhön otettiin myös vallatun Itä-Karjalan naisväestöä. Heinäkuussa 1944 laaditun tilaston mukaan

15. Saidoma, 26.10.1941. Kuva: Tauno Norjavirta.

puolustusvoimien palveluksessa oli tuolloin 34 282 naista, joista lottia oli 19 446, palkattuja naisia 9 796 ja muita naisia 5 039. Viimeiseen ryhmään lukeutuivat mitä ilmeisimmin ainakin sairaanhoitajat ja sotilaskotisisaret. Luvuissa ovat kuitenkin mukana myös kotiseudulla palvelleet naiset, joita oli kokonaismäärästä enemmistö.²

Noin kymmenen kilometriä ennen etulinjaa huoltojoukkojen rinnalle alkoi ilmestyä yhä enemmän varsinaisia taistelujoukkoja: tykistön tuliasemia, pioneeriosastoja, lepovuorossa olevaa jalkaväkeä. Ympäristö alkoi muuttua yhä enemmän sodan leimaamaksi, kun oltiin jo vihollisen raskaan tykistön kantomatkan sisäpuolella. Kranaattikuoppien ja ammusten katkomien puiden lisäksi maastossa näkyi aiempien taistelujen jälkiä. Asemasodan aikana sodan läheisyyden saattoi silti täälläkin unohtaa: rykmentin esikunnan tasolla noin 3–5 kilometriä etulinjasta toimivat erilaisin istutuksin koristellut suuret kanttiinit ja jopa elokuvateatterit. Sotilaat hoitivat viljelypaloja, joiden sadolla täydennettiin armeijan muonaa. Varsinaista siviili-

asutusta alueella ei enää ollut, käytetyt rakennukset olivat pääasiassa korsu-
maista, vähintään kevyen tykistötulen kestäväää mallia. Matka kohti rintamaa
oli myös matka alaspäin armeijan hierarkiassa: takana pitivät komentoa her-
rat kenraalit ja everstit, seuraavassa portaassa everstiluutnantit, majurit ja
kapteenit ja sitten lopulta etulinjassa nuoret luutnantit ja vänrikit.

Saavuttaessa jalkaväkipataljoonan komentopaikalle oltiin jo selvästi rin-
tamalla. Tilanteesta ja maastosta riippuen matkaa etulinjaan oli enää sa-
doista metreistä muutamaan kilometriin. Silti vielä täälläkin suuri osa
sotilaistapalvelimuissakuintaistelutehtävissä: hevosmiehinä, keittäjinä, viesti-
miehinä, suutareina, räätäleinä, hevosen kengittäjinä, eläinlääkintämie-
hinä, kirjureina sekä ase-, varuste- ja ammushuoltajina. Etulinjasotilaiden
näkökulmasta nämä selustajoukot, ”töpinämiehet”, eivät olleet varsinaisia
rintamamiehiä, sillä ajoittaisesta tykkituloesta huolimatta he eivät joutuneet
juuri koskaan käyttämään aseitaan tai elämään jatkuvassa kuolemanvaaras-
sa vihollisen silmien alla. Pataljoonan joukkosidontapaikalla toimi lääkä-
ri ja ryhmä lääkintämiehiä, yksikön pastori vastasi kaatuneiden huollos-
ta ja hengellisestä työstä. Siviilejä ei enää näkynyt, ellei siviileiksi lasketa

Jotta sodan todellisuus ei unohtuisi

Miltä sota näytti juoksuhaudasta katsottuna?

Millaista oli elää jatkuvan sattumanvaraisen kuolemanvaaran alla?

Miten sota näkyi kotirintaman arjessa, jossa enemmistö väestöstä eli peläten pommituksia ja rintamalla olevien läheistensä puolesta?

Millaisia jälkiä usein kasvoton väkivalta, stressi ja menetykset jättivät mieleen, muistoihin ja koko kulttuuriin?

Tässä kirjassa Tieto-Finlandia-palkitun Ville Kivimäen teksti ja Anssi Männistön valitsema kuvitus pohtivat, keitä sodan kokeneet suomalaiset olivat ja mitä he joutuivat kokemaan. Teos kertoo pelosta, toveruudesta, kaipauksesta, toiveista, hauskanpidosta, epätoivosta, rohkeudesta, kivusta. Se kertoo myös ihmisen voimasta jatkaa arkea mitä vaikeimmissa olosuhteissa ja siitä, mitä tapahtuu, kun tuo arki särkyy.

Teos antaa myös aivan uutta tietoa sota-ajan kuvista ja sisältää lukuisia harvoin nähtyjä otoksia.

Historiantutkija, FT Ville Kivimäki on niin sanotun uuden sotahistorian merkittävimpiä edustajia Suomessa. Hänen kirjoittamansa teos *Murtuneet miehet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945* sai Tieto-Finlandia-palkinnon 2013.

Yliopistonlehtori, YTT Anssi Männistö opettaa ja tutkii kuvajournalismia Tampereen yliopistossa. Hän on ollut keskeisesti rakentamassa kuvajournalismin opetusta Tampereella ja on kouluttanut johtavia nuoren polven kuvaajiamme ja nykyistä sotakuvaajasukupolveamme.

